

*Митяй З. О.,**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови**Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького**Денисенко Н. В.,**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри германської філології**Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького*

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ГРАДУАЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті розглянуто проблему виокремлення категорії градуальності в сучасній українській мові, її взаємодію з категоріями кількості та якості. Кількість як граматична категорія може виступати у двох вимірах: дискретності, що визначається за допомогою лічби, та недискретності – шляхом виміру, у зв'язку із чим у категорії мислення виділяють число і величину, де число виступає виразником дискретної сукупності об'єктів, а величина позначає інтенсивність безперервної кількості. Із поняттям кількості безпосередньо пов'язане поняття міри, виразником якого виступає ступінь, що має значення кількості, є показником її визначеності і конкретизує поняття інтенсивності вияву ознаки. Усі слова, виражаючи відповідне лексичне значення, в мові граматично спеціалізуються. Вирішальну роль при цьому відіграють синтаксичні параметри. Лексичні одиниці на позначення кількісної градації ознаки також підлягають загальним граматичним законам. До лексичних засобів, що вказують на ступінь вияву ознаки, належать одиниці, які називають градуйовані поняття. Ці поняття відіграють ключову роль у формуванні категорії градуальності. Градація як мисленнєва операція пов'язана з операціями порівняння і класифікації. Лексико-граматичні класи слів здатні виражати експресивну оцінку, оскільки, крім номінативно-кваліфікативної діяльності свідомості, яка обслуговує пізнавальні потреби людини, природною є емоційна реакція. З експресивністю пов'язане кваліфікативно-оцінне відношення до позначуваного, яке ґрунтується на усвідомленні деякого якісного або кількісного стандарту позначуваного, відхилення від якого викликає позитивну або негативну. Оцінка кількісної градації ознаки, як і будь-яка інша, ґрунтується на порівнянні цієї ознаки з нормою. Суть оцінки полягає в установленні ціннісного відношення між суб'єктом та оцінюваним об'єктом. Наголошено на багатовимірності мовних засобів вираження категорії градуальності. Досліджено мовні одиниці, співвідносні з поняттями багато / мало у частиномовному вираженні (прислівники, числівники), лексико-семантичному наповненні (лексеми в прямому та переносному значеннях) та фразеологічному вираженні. Розпливчастий характер природної мови зумовлює широке коло дії градації в мові, застосування шкали до різнопланових мовних явищ.

Ключові слова: категорія градуальності, оцінка, кількість, якість, кваліфікативно-оцінні відношення, багатовимірність мовних засобів.

Постановка проблеми. У сучасній лінгвістиці актуальною залишається проблема розгляду різнотипних значеннєвих елементів семантико-граматичної системи мови. Багатьма науковцями доцільним і результативним вважається дослідження на рівні невеликих, здебільшого замкнених груп. До них входить і група одиниць із семантикою градації ступеня вияву ознаки, яка є частиною семантико-граматичної системи мови, виступає однією з ланок у дослідженні мовних явищ.

Незважаючи на наявність великої кількості робіт, присвячених теоретичному і практичному вивченню кількісних факторів, у науковій літературі не отримали всебічного висвітлення деякі аспекти квантитативних значень. Виникають проблеми оцінних кількісних компонентів, зокрема і питання, пов'язані з кількісною градацією, ступенем вияву ознаки. Дослідження, що проводяться в цьому напрямку, стають усе більш значущими для усвідомлення фундаментального підґрунтя мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кількість як універсальна логічна категорія, відбиваючись у сфері поняттєвих категорій, реалізується в мовних одиницях, що виражають кількісний вияв ознаки зі спрямуванням на активну граматику. Вивчення системи мовних засобів оцінки кількості проводиться як у теоретичному, так і практичному напрямку. Як зауважує І.Г. Кошова, «кількісні відношення не тільки пронизують, але й організують мову, оскільки становлять основу її граматичної і лексичної будови» [1, с. 72].

Перші спроби кваліфікації кількісних одиниць на матеріалі східнослов'янських мов належать Л.В. Щербі, який розглядає подібні одиниці як особливу категорію [2]. На ґрунті української мови їх фрагментарно розглядали К.Г. Городенська, М.В. Кравченко, О.К. Безпояско, С.О. Швачко та ін.

Кількість як граматична категорія, на думку В.З. Панфілова, може виступати у двох вимірах: дискретності, що визначається за допомогою лічби, та недискретності – шляхом виміру, у зв'язку із чим у категорії мислення виділяють число і величину, де число виступає виразником дискретної сукупності об'єктів, а величина позначає інтенсивність безперервної кількості [3, с. 158].

Із поняттям кількості безпосередньо пов'язане поняття міри, виразником якого виступає «ступінь», що має значення кількості, є показником її визначеності і конкретизує поняття інтенсивності вияву ознаки. Питання про категорію інтенсивності, що виражає кількісну характеристику ознаки, висвітлено

в працях Е. Селіра, О. Есперсена, І.О. Бодуена де Куртене, О.О. Реформатського.

О.І. Шейгал займалася питанням градації в лексичній семантиці. Градація як мисленнєва операція, на її думку, пов'язана з операціями порівняння і класифікації. Розпливчастий характер природної мови зумовлює широке коло дії градації в мові, застосування шкали до різнопланових мовних явищ. Інтенсивність вона розглядає як категорію, яка знаходиться на перетині категорій кількості (невизначеної, недискретної) і якості (що підлягає кількісному оцінюванню). Виступаючи ознакою ознаки, інтенсивність містить приблизну кількісну оцінку градуйованої якості. Вона є функціонально-семантичною категорією, оскільки містить значення високого рівня узагальнення; для неї характерні різномірні засоби вираження і польова організація цих засобів. Дослідниця вважає, що ядро поля складає розряд слів лексично не самостійних (інтенсифікатори / деінтенсифікатори), які втратили або майже втратили предметно-логічне значення. Їхня семантика носить абстрактний характер і полягає у вираженні меншого або більшого порівняно з нормою ступеня ознаки, позначуваного повнозначним словом. Такі одиниці є експліцитним лексичним засобом позначення градації ступеня ознаки.

Розглядаючи комплексну проблему функційно-порівняльного аналізу європейських мов, автори монографії, наприклад, вказують, що квантифікація може проводитись точними методами підрахунку та вимірювання, що і використовується в точних науках, техніці і діловій сфері, однак може проводитись і оцінно, в термінах «мало» – «багато», до чого звертається звичайна загальнонародна мова [4].

Мета статті. Стаття присвячена розглядові функціонування категорії градуальності на лексико-граматичному рівні сучасної української мови.

Виклад основного матеріалу. Спілкування між людьми здійснюється завдяки знанню значень мовних одиниць, що є основною категорією семантики. До семантичних категорій належать одиниці змістового наповнення, що мають конкретну мовну реалізацію.

Категорія кількості належить до найбільш абстрактних категорій, оскільки її зумовленість об'єктивною дійсністю має найбільш опосередкований характер. Особливо це стосується поняття неозначеної кількості, кількісної градації ознаки, у виразниках якого чітко прослідковується суб'єктивний фактор. На відміну від числівників означено-кількісних, де вказівка на кількість предметів представлена в реальних числах і тому не містить оцінного компонента щодо кількості, неозначена кількість не позначається числовим еквівалентом, але містить певну оцінку щодо множинності предметів.

Неозначена кількість відображає уявлення суб'єкта про наявність деякої множинності предметів і її оцінку відносно певної межі. Нею виступає уявлення реципієнта про необхідну кількість предметів – *багато* чи *мало*. При цьому оцінка ґрунтується лише на логічних судженнях. Ці стилістично нейтральні, загальноживані лексеми передають відповідні поняття в найбільш абстрактному вигляді і використовуються в різних мовленнєвих ситуаціях. Лексичне значення є об'єктивним і відносно динамічним відображенням денотата у свідомості, соціально зумовленою категорією. Така категорія виступає як система необхідних і достатньо концептуальних характеристик лексичної одиниці, які орієн-

тують на відповідне поняття про неї і становлять його інтенціональну основу [5].

Під функційним принципом номінації розуміють перш за все позначення об'єкта за цілеспрямованою дією, яку він виконує або знаряддям якого він служить. У значенні слова функційний компонент посідає провідне відносно інших ознак класу становище. Семантична структура отримує чітку ієрархічну організацію, яка виявляє себе в нормах поєднуваності з іншими компонентами. Усі слова, виражаючи відповідне лексичне значення, у мові граматично спеціалізуються. Вирішальну роль при цьому відіграють синтаксичні параметри. Лексичні одиниці на позначення кількісної градації ознаки також підлягають загальним граматичним законам. Значення оцінного характеру втілюються в мові перш за все в знаках предикатного типу. «В якості основних одиниць кількісно-оцінного дейксиса в мові виступають слова-інтенсифікатори», – наголошує О.І. Шейгал [6, с. 16].

Проблемами, пов'язаними з вираженням кількісної семантики на рівні лексики, займалася Н.В. Лісова. Дослідниця розглядала кількісні прислівники ступеня і міри на матеріалі німецької мови і зробила висновок, що вони виступають переважно в ролі залежного компонента словосполучення. Лише деякі з них можуть функціонувати самостійно. Головним джерелом поповнення кількісних прислівників міри і ступеня вона вважає прислівники якісної ознаки, у зв'язку із чим в окремих їхніх підгрупах зберігається значення якості. У поєднанні із стрижневими компонентами вони характеризують якість, ознаку або дію під кутом зору ступеня інтенсивності, повноти або міри вияву ознаки [7, с. 8].

До лексичних засобів, що вказують на ступінь вияву ознаки, належать одиниці, які називають градуйованими поняттями. Прислівники виступають здебільшого модифікаторами статичної та динамічної ознаки і реалізують це значення автономно. У них градуйовану ознаку передає вихідне значення відносності. Щодо прислівника, то слід наголосити, що він вирізняється не лексичними, а синтагматичними особливостями. У прислівниковій синтагматичній позиції можуть траплятися компоненти і з лексичним значенням статичної ознаки, процесуальності. Сформований на ґрунті вихідних частин мови, він функціонує в ролі означення до класу предикатів. Прилягаючи до якісних прикметників чи якісно-атрибутивних прислівників помірною вияву ознаки, спеціалізується на вираженні статичної ознаки, поєднуючись з дієсловами, вказує на динамічну ознаку. Є. Курилович, порівнюючи функційні можливості прикметника і прислівника у плані їхнього синтаксичного зв'язку з іменником і дієсловом, відзначає, що з урахуванням таких особливостей прикметник означає якість, а прислівник – відношення [8, с. 65]. Слово «ознака» стосовно прислівників, як відзначає І.Р. Вихованець, набуває специфічного витлумачення, оскільки воно спрямоване на відображення двох предикатних (ознакових) елементів [9, с. 185].

Поняття *багато* в Академічному тлумачному словникові сучасної української мови розглядається передусім як одиниця мови, що має відношення до класу прислівників і походить від якісних прикметників, напр.: *Ми в дружній живемо сім'ї, Розумно і багато* (Максим Рильський); *З обох боків портрета висять кінці багато вишиваного рушника* (М. Коцюбинський). На другому місці розташована дефініція, співвідносна з прислівником зі значенням «у великій кількості;

протилене мало»: *Поїдеши далеко, Побачиши багато; Задивися, зажуришся, – Згадай мене, брате!* (Т. Шевченко). Також словником зафіксоване позначення великої кількості кого-, чого-небудь у значенні числівника: *Рідні пісні навювали на нього багато споминів* (О. Гончар). Слова *багато / мало* зараховують також до класу неозначено-кількісних числівників, бо вони становлять назви точно не визначених, узагальнено-кількісних понять [10, с. 335].

Слово *мало* стилістично нейтральне, вживається в усіх сферах української мови. Воно охоплює широке коло понять, які вказують на невелику кількість, незначний ступінь вияву ознаки, недовготривалий час, що впливає і на його лексико-синтаксичну сполучуваність: може пов'язуватися із прикметниками, прислівниками та дієсловами, характеризуючи ознаки, дії та ознаки ознак.

Поняття *мало* пояснюється у Словнику як прислівник, що позначає *невелику кількість; небагато* та протиставляється *багато*: *Хто багато говорить, той мало творить* (Номіс) та незначну міру: *Стародавній фонтан постраждав мало, але він з тої ночі засох, наче виплакав сльози над чужим горем* (М. Коцюбинський), а також *рідко, недовго, нетривалий час: Пішов би я в Україну. Там би я спочив хоч мало* (Т. Шевченко) та *рідко, не часто: Далеко, бачте, живу. От через це я й мало бував в театрі* (Панас Мирний).

У значенні неозначеної кількості лексема *мало* вживається як числівник і позначає *невелику кількість кого-, чого-небудь: Хіба мало ходить на заробітки таких, як Данько?* (О. Гончар) [11].

У розмовному мовленні для надання вислову більшої сили і щоб конкретизувати кількісну семантику, використовуються безсполучникові синтаксичні сполучення прислівників – асиндетони: *багато-багато, мало-мало, мало-мало не, мало-помалу, мало-небагато: Сахно обидва рази мало-мало не шубовснула у воду* (Ю. Смолич).

Але тільки цими лексемами не обмежується арсенал мовних засобів на позначення оцінної кількості градації вияву ознаки в сучасній українській мові. Особливу підсистему утворює конотативний шар лексичної семантики – непряма номінація. Здатність лексичних значень слів виражати експресивну оцінку пов'язана з тим, що, крім номінативно-кваліфікативної діяльності свідомості, яка обслуговує пізнавальні потреби людини, природньою є емоційна реакція: сприйняття, наприклад, корисного, приємного, дуже великого або малого, яке відбувається інтенсивно або дуже повільно. З експресивністю пов'язане кваліфікативно-оцінне відношення до позначуваного, яке ґрунтується на усвідомленні деякого якісного або кількісного стандарту позначуваного, відхилення від якого викликає позитивну або негативну оцінку [12]. Оцінка кількісної градації ознаки, як і будь-яка інша, ґрунтується на порівнянні цієї ознаки з нормою. Суть оцінки полягає в установленні ціннісного відношення між суб'єктом та оцінюваним об'єктом. Слід зауважити, що значення кількісності має не тільки оцінний, але й відносний характер, оскільки слова, які входять до лексичного мікрополя, співвідносні з досить приблизним, інколи ситуативним еталоном, який здебільшого має суб'єктивний характер. Лексеми зі значенням кількісної градації ознаки поділяються на три основних типи: 1) слова, ужиті в прямому значенні; 2) слова з прямим і переносним значенням і 3) слова, які передають її тільки в переносному значенні.

З оцінною метою використовуються деякі іменники на позначення великої або малої кількості: *купа, прірва, безодня, море, полк, гвардія* тощо. У мовному вжитку вони мають зовсім інше призначення – позначати реальні предмети. Їх кваліфіковано як непередикатні знаки. Проте ці іменники вживаючись як у прямому, так і переносному значенні, поєднуючись з іншими іменниками, можуть функціонувати в ролі означуваного, вказуючи при цьому на велику / невелику кількість будь-чого у предметі. Порівняти, напр.: *море пшениці – море вражень, крапля молока – крапля щастя* і под.

Для них характерна особлива експресивність, набута словом за рахунок метафоричності значень, образності, стилістичного й емоційно-експресивного нашарування. Використання таких оцінних лексем з кількісною семантикою зумовлене необхідністю не лише раціонально оцінити, але й висловити власне ставлення до передаваних явищ дійсності.

Однак серед виразних засобів мови провідна роль належить фразеології. Експресія – здатність фразеологізму виражати поняття яскраво, колоритно, передавати інтенсивність семантичних відтінків, міру ознаки, створювати особливе сприйняття. Фразеологія є одним із найспецифічніших національних шарів української мови. У ній відображено особливості національної культури, історії, традицій, що приводить до своєрідності форм вираження тих чи інших понять. Фразеологізм – це цілісне за номінативною функцією найменування, яке, як і слово, відповідає єдиному поняттю [12, с. 22].

Семантичний обсяг фразеологізмів порівняно зі словесними корелятами набагато ширший і більший. Експресивно-номінативні фраземи поряд із конотативними елементами значення несуть ускладнений денотативно-сигніфікативний зміст.

На матеріалі української мови вивчення фразеологічної семантики здійснювалося в різних аспектах. Із цих питань в українському мовознавстві відомі праці Л.Г. Скрипник, М.Т. Демського, М.Ф. Алефіренка, Л.А. Юрчук, В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк та ін.

Посилення / послаблення ознаки об'єднує велику кількість фразеологізмів, переважно прислівникового характеру, в одну семантичну парадигму. У складі такої парадигми вони співвіднесені за ступенем семантичної близькості завдяки виявленню ознаки більшою чи меншою мірою. При цьому чим тісніше пов'язані фразеологізми на парадигматичній осі, тим більше узгоджена їх взаємодія в синтагматичному ряду, і навпаки.

У фразеологічних словниках розглядувані поняття передаються ідіомами, кількість яких значно розлогіша: *багато – кури не клюють, по горло, по вуха, по шию, з головою, під зав'язку, ціла купа, аж кишить, як зірок у небі, до біса, сила силенна, як маку, як піску морського, ні проїхати ні пройти, на воловій шкурі не списати, хоч греблю гати, як цвіту в городі (по всьому світу); мало (у невеликій кількості) – не густо; кіт наплакав; котові (коту) на сльози нема (не вистачить); як у kota сліз; із заячий хвіст; на заячий скік; (зовсім мало, ледве-ледве) на макове зерно (зернятко); на волосину (волосинку); (незначна частинка великого цілого) крапля в морі (в річці)* [13]. Незважаючи на різноманітність у способах вираження, розглядувані фразеологізми мають низку спільних граматичних і функційно-семантичних особливостей. Усі вони належать до розряду градаційних. У них помітно втрачається предметне значення і за змістом усі вони наближаються до лексем *багато / мало*.

Значний корпус фразеологізмів на позначення неозначеної кількості свідчить про більшу диференційованість із нашаруванням конотативних елементів у цих мовних одиницях, підтвердженням чого слугують словникові тлумачення. Такий семантичний розряд фразеологізмів виступає достатньо поширеним засобом інтенсифікації висловлювання і поряд із іншими розглянутими вище засобами посідає своє визначене місце в загальній системі форм, способів і засобів репрезентації категорії.

Висновки. Отже, вирішуючи проблему лінгвістичного статусу категорії градуальності в сучасній українській мові, а також взаємодію з іншими суміжними категоріями, можемо зробити висновок, що вона знаходиться на межі категорій кількості і якості. Однак якщо градуальність містить вказівку на ступінь вияву ознаки, оцінка співвідноситься з морально-етичним уявленням і судженням про нього. Усе зазначене вище свідчить про важливість подальшого системного вивчення й осмислення розглядуваного феномена в межах кількісно-якісних відношень, представлених у сучасній українській мові.

Література:

1. Кошечая И.Г. К проблеме знака и значения в языке. Москва : Моск. гос. пед. ин-т, 1976. 144 с.
2. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград : Наука: Ленингр. отд-ние, 1974. 428 с.
3. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания: Гносеологические аспекты. Москва : Наука, 1977. 288 с.
4. Акуленко В.В., Швачко С.А., Букреева Е.И. и др. Категория количества в современных европейских языках. Киев : Наук. думка, 1990. 284 с.
5. Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц. (Количественные и качественные характеристики). Львов : Вища шк., 1988. 164 с.
6. Шейгал Е.И. Градация в лексической семантике. Учебное пособие к спецкурсу / Куйбышевский пед. ин-т им. В.В. Куйбышева. Куйбышев, 1990. 96 с.
7. Лисова Н.В. Количественные наречия степени и меры в современном немецком языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ленинград, 1975. 23 с.
8. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая. Е. Курилович. Очерки по лингвистике. Москва, 1962. 456 с.
9. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наук. думка, 1988. 256 с.
10. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української мови. Морфологія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
11. Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
12. Телия В.Н. Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке и ее прагматическая ориентация. *Человеческий фак-*

тор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. Москва : Наука, 1991. С. 5–34.

13. Фразеологічний словник української мови / АН України, Ін-т укр. мови ; уклад.: В. М. Білоноженко та ін., редкол.: Л.С. Паламарчук (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1993. Кн. 1. 1993. 528 с.

Mytyay Z., Denisenko N. Lexical and grammatical means of expressing the category of graduality in the modern Ukrainian language

Summary. The article considers the problem of distinguishing the category of graduality in the modern Ukrainian language, its interaction with the categories of quantity and quality. Quantity as a grammatical category can act in two dimensions: discreteness, which is determined by numbers, and non-discreteness – by measurement, in connection with which in the category of thinking distinguish number and quantity, where number is an expression of a discrete set of objects, and the value indicates the intensity of a continuous amount. The notion of quantity is directly related to the notion of measure, which is expressed by the degree that has the value of quantity, is an indicator of its certainty and specifies the notion of the intensity of the manifestation of the sign. All words, expressing the appropriate lexical meaning, grammatically specialize in the language. Syntactic parameters play a crucial role in this. Lexical units to denote the quantitative gradation of a feature are also subject to general grammatical laws. The lexical means that indicate the degree of manifestation of the sign include units, which are called graduated concepts. These concepts play a key role in shaping the category of graduality. Gradation as a mental operation is related to the operations of comparison and classification. Lexico-grammatical classes of words are able to express an expressive assessment, because in addition to the nominative-qualifying activity of consciousness, which serves the cognitive needs of man, an emotional reaction is natural. Expressiveness is associated with a qualitative and evaluative attitude to the signified, which is based on the awareness of some qualitative or quantitative standard of the signified, deviation from which causes a positive or negative. The assessment of the quantitative gradation of a trait, like any other, is based on a comparison of this trait with the norm. The essence of evaluation is to establish a value relationship between the subject and the evaluated object. Emphasis is placed on the multidimensionality of linguistic means of expression of the category of graduality. Linguistic units correlated with the concepts of many / few in part-of-speech expression (adverbs, numerals), lexical-semantic content (tokens in direct and figurative meanings) and phraseological expression are studied. The vague nature of natural language determines the wide range of gradation in the language, the application of the scale to various linguistic phenomena.

Key words: category of graduality, assessment, quantity, quality, qualification-evaluation relations, multidimensionality of language means.